

M. Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Dissertatie Leiden 1994; Groningen: Historische uitgeverij, 1994, 219 blz., f45,-, ISBN 90 6554 141 1).

'Deze studie over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw wil een bijdrage zijn aan de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit, zonder aan die geschiedenis zelf iets toe te voegen'. Zo luidt de eerste, programmatische zin van Myriam Everards proefschrift. Vrouwelijke homoseksualiteit is een historische categorie van veel later datum die alleen ten koste van grove anachronismen op de achttiende eeuw kan worden losgelaten. Mannelijkheid en vrouwelijkheid stonden toen nog niet — zoals in de twintigste eeuw — diametraal tegenover elkaar, maar werden beschouwd als varianten van een één-seksemodel (in de visie van Thomas Laqueur). De relaties tussen vrouwen in die tijd moeten dan ook in hun eigen termen worden geanalyseerd en op hun eigen merites beoordeeld. Everards uitgangspunt daarbij is het andere, het vreemde van de wereld van de achttiende eeuw. Zij benadert die wereld onbevangen en met een rijke verscheidenheid aan bronnen, feit en fictie: dichtbundels, processtukken, egodocumenten, pamfletten, kranten enzovoort. *En détail* onderzoekt zij een aantal relaties tussen vrouwen in de diverse lagen van de samenleving. Vaak zijn die al eerder voorwerp van studie geweest. Een zorgvuldige herlezing van het bronnenmateriaal, een nieuw perspectief of een andere samenhang leidt echter telkens tot eigen conclusies.

De gedichten en romans van Betje Wolff en Aagje Deken maken het burgerlijke waardenpatroon en de deugdenspiegel zichtbaar die hun 'zielsvriendschap' moeten verklaren. De verhouding tussen beide dichters is niet zo zeer niet lesbisch omdat ze niet lichamelijk is geweest als wel omdat ze niet lesbisch *kan* zijn. Hun profane zielsvriendschap past in een tijd waarin God wat is teruggetreden en deugd en zedelijke vervolmaking voorop gaan. Ondeugende speculaties over de erotica voorkomend in de in 1789 geveilde bibliotheek van Wolff en Deken (na hun vertrek naar Frankrijk) pareert Everard door zelf te speculeren over de veilinghouder die dit materiaal wellicht met malicieuze bedoelingen heeft ingestoken. Daardoor zou deze echte veilingcatalogus vergelijkbaar zijn met het bekende spotgenre van gefingeerde catalogi en boedelbeschrijvingen. Zo vervaagt de grens tussen feit en fictie.

Relaties tussen vrouwen in de hogere en lagere strata van de samenleving weken sterk af van dit burgerlijke — en in veel opzichten paradigmatische — midden. Het oeuvre van Belle van Zuylen is een dankbare bron voor *défaits et gestes* van een aristocratische en hoog-patrische *beau monde*. Tot een andere kijk op die libertijnse wereld leidt dit overigens niet, zolang men zich ten minste niet verbaast over de verschillen binnen een patriciaat dat zich deels aristocratisch gedroeg en deels juist een burgerlijke levensstijl voerde. Interessanter is wat Everard meedeelt over de met die mondaine kringen verbonden sfeer van het theater en de daar figurende actrices, de 'economie van het mainteneurschap', de transferwaarde van een actrice die werd overgedaan, en de 'potdeksels' die een *maintenée*-met-kind respectabel maakten.

Uitgesproken polemisch worden de opvattingen geëvalueerd van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol over vrouwen die mannenkleren zouden hebben gedragen ter vermomming van hun homoseksualiteit. Hier klinkt het verwijt van anachronistisch interpreteren het scherpst. In dit verband wordt het bekende geval van de *Bredasche Heldinne* Maria van Antwerpen, de 'stuurman zonder mast' aan wie Franciscus Lieven Kersteman een pseudo-autobiografie wijdde en die tot tweemaal toe als man verkleed een huwelijk aanging, aan een nauwgezette herlezing onderworpen.

De zelfkant van de samenleving onderzoekt Everard via de unieke reeks processen tegen vrouwen in Amsterdam tussen 1792 en 1798, het enige voorbeeld van vrouwen die wegens 'onnatuurlyke vuyle verrichtingen' werden vervolgd. Zorgvuldig nuancerend komt zij tot een andere afweging dan Theo van der Meer die deze gevallen heeft aangebracht. Zij plaatst het

'lollen' van vrouwen onderling in de context van het grote vrouwenoverschot en de kommervolle omstandigheden binnen de armoedecultuur van de Jordaan. Haar eigen voorzichtige verklaring voor de plotselinge vervolgingen neigt naar veranderingen in de buurtdynamiek, aangezien het 'lollen' zelf aantoonbaar al veel langer voorkwam. Dit lijkt mij een verlegenheidsoplossing. Want Everard stelt ook vast dat de vervolgingen juist in mei 1797 een hoogtepunt bereikten en daardoor samenvielen met een periode van grote sociaal-politieke onrust in de stad. Een verbinding tussen een en ander durft zij, bij gebrek aan expliciet bronnenmateriaal, echter niet te leggen. Het is de vraag of Everard hier niet te veel verwacht van haar bronnen, in de zin van rechtstreekse antwoorden op de door haar geformuleerde problemen. Het is misschien heel wel mogelijk een samenhang aan te geven tussen verschillende verschijnselen die nu onverbonden blijven: de leefomstandigheden in de Jordaan, de door de Bataafse Omwenteling gewekte verwachtingen (politiek en anderszins) en de grote spanningen waartoe die — juist in Amsterdam — aanleiding gaven, eigenrichting door de buurt en het vervolgingsbeleid van de overheid.

Everard heeft een mooi boek geschreven, wikkend en wegend, fraai van stijl en met veel gevoel voor detail. Met *thick description* als methode en een eigenzinnig, nu en dan precies woordgebruik weet ze op heel suggestieve wijze een andere wereld op te roepen. Soms lijken haar vrouwenwerelden — want het is er meer dan één — echter haast eilanden in het grotere geheel van de laat-achttiende-eeuwse samenleving, waar de besproken vrouwen — om het even of het nu Betje Wolff, Belle van Zuylen of de Amsterdamsse lollepotten betreft — toch middenin stonden. Het zou ongetwijfeld lonend zijn geweest meer naar samenhang te zoeken met de evoluerende Nederlandse Verlichting en de politisering daarvan in de Patriottentijd en de eerste Bataafse revolutiejaren. Misschien had Everard ook meer afstand moeten nemen van haar seksegerichte vertrekpunt en haar aandacht moeten richten op het — in de context van de burgermaatschappij waarvan Wolff en Deken zulke exemplarische vertegenwoordigers waren — ontstaan van gescheiden sferen voor man en vrouw, met alle complicaties die dit juist in de revolutietijd toen de samenleving opnieuw ingericht moest worden, met zich meebracht.

N. C. F. van Sas

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

E. J. Fischer, J. L. J. M. van Gerwen, G. Reudink, *Stap voor stap. Een proeve van macroselectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (Amsterdam: NEHA, Zeist, Stichting projectbureau industrieel erfgoed, 1994, 222 blz., f29,50, ISBN 90 71617 86 6).

Zoals vaak illustreert ook in dit geval de ondertitel de opzet die de auteurs van dit nuttige en goed doordachte boek voor ogen stond: de voorstelling van een methode (lijkt me een gelukkiger taalgebruik dan het veel gehanteerde 'model') van macro-selectie voor het bedrijfsarchief in Nederland. Misschien had er voor de duidelijkheid aan moeten worden toegevoegd dat de publicatie beperkt blijft tot de negentiende en twintigste eeuw en in de praktische toepassing alleen de katoenindustrie in Overijssel bespreekt. Als hoofdtitel verwijst 'stap voor stap' naar een didactische bekommernis om langs lijnen van geleidelijkheid te werk te gaan. De studie bestaat uit vier delen: de theoretische voorstelling van de methode, de concrete toepassing, een samenvatting van beide en een reeks bijlagen die in feite de databank van deel 2 vormen.

Macro-selectie van het bedrijfsarchief betekent de selectie met het oog op bewaring of vernietiging van het archief van bedrijven in de hoop dat de geselecteerde bestanden een evenwichtige en representatieve steekproef vertegenwoordigen van de toestand en ontwikkeling